I

Південь. Сонце пече, наче підрядилося зробить за сьогодня з землі перепічку. Де не станеш, здається, круг тебе і згори і знизу пала якась велетенська піч і шугає безперестанку пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно гарба зі снопами. На ній, задравши догори голову, лежить собі який-небудь засмалений, з білими плямами хлопець і хльоска іноді згори батіжком. Йому сонце не вадить. Часом, підвівшись, він крикне ліниво "гей", плюне через губу і знов розляжеться й тягне безкраю пісню свою.

Гін на троє від села Цурупалок йде машина пана Скшембжховського. Тут уже чисте пекло. Попадеш сюди — і спочатку нічого не розумієш: стук, гряк, ґвалт, якийсь рев, якийсь свист, чогось кричать, десь сміються, порох, полова, дим... Крізь туман, що стоїть навкруги, видно щось велике й червоне, чути, як сердито гуде і грюкоче воно. Тільки оговтавшись трохи, починаєш розуміти сю просту картину. Стоїть собі добросердна, ненажерлива звірюка, гуде, грюкотить, а люди пхають їй в пащу і не вспівають нагодувати її. З радісним ревом хапає вона сніп за снопом, трощить його залізними зубами своїми і знов голодно й жалібно реве та гуде. Не вспіють п'ятнадцятеро засмалених, запорошених, живих істот вигребти з-під неї, як треба знов пхати їй в пащу, бо сердито гуде вже і клаца порожнім барабаном. Не вспіють всунути снопа, як уже летить полова й солома, піднімається горою під соломотрясом. І п'ятнадцятеро прислужників, гукаючи, поспішаючи, одкидають, розмазують нашвидку піт по лиці, і знов підхоплюють з-під неї, і знов одкидають до хлопчиків. А сі теж не дрімають: зачепивши купу волоком,

тягнуть до великих, жовтих ожередів, на яких видно тільки брилі дядьків та довгі вила. Робота кипить.

А машина гуде й наче аж радісно ревне, як попаде зразу добрий шматок. В таких випадках машиніст Арсентій Трохимович звичайно сердиться і щось кричить до барабанщиків; але ті ніби недочувають. І цілісінький день її годують і підбирають з-під неї. Віз під'їжджає за возом, гарба за гарбою. Вже позвозили з Розкопаного Яру, вже почали з Чортової Пасіки, а звірюка все реве та голодно клаца своїми колесами, пасами, соломотрясами.

А сонце пече. Піт уже не витирають, і він вільними шляхами розходиться по запорошених лицях, вибираючи, де менше пороху.

Молодий економ, пан Гудзінський, або, як звуть його селяни, Гудзик, ходить злий і темний, як хмара. Він то підійде до паровика, байдуже ніби подивиться на дорогу, що йде до села, то знов вертається назад, злий і похмурий. На йому черкасиновий, стальової масті піджачок, високі ковнірчики з червоним гальштучком і риженькі штанці в чоботи. На голові ярусний, синій картуз із ремінцем, на руці довгий, зложений удвоє нагай.

Всі люди коло машини непримітне, але пильно слідкують за ним. Всі бачать, як гостреньке, засмалене личко його щоразу робиться гостріше, губи тоншають і вся невеличка постать іще більше зменшується. Він се знає, і се піднімає у його тупу, глуху ненависть до їх. Він знає, що їм усім до одного відомо, кого він виглядає так пильно і чого так виглядає. Він знає, що їм навіть відомо, коли він буде вінчатись з Гликерою Парменовною; відомо, скільки дає йому батько-монопольщик викупного за надзвичайно великі зуби, за косі очі, за 28 літ своєї дочки, "модиски". Відомо їм і те, що він кожного дня приймає її біля машини, привча до хазяйства (бо вона була в городі "модискою"); відомо, що він із великою охотою замість сього запхнув би її в піч паровика, якби дала вперед гроші; відомо, що він ненавидить її так, як ненавидить зараз усіх, що біля машини.

А по дорозі, що йде до села, ані лялечки. Ґудзик корчить байдуже лице, повертається і злісно накидається на першого, хто попадеться під руку. Лається гостро, єхидно, з ненавистю.

— Ах, яка з неї робота! — з погордою тикає він нагаєм під машину. — То по-твойому робота? То робота, питаю, кукло ти американська?!

— Як граблі короткі... — починає дівчина і змовкає: пан Ґудзик зараз же вихоплює в неї граблі, засовує далеко під машину й вигортає купу полови.

— Кукла! — шипить він, кидаючи на неї граблищем. Дівчина винувато ухиляється і ловить граблі.

— Тобі до машини ставати! Дітей няньчить у жидів, жидівська помийнице ти!.. Ач, яка красуля!.. Ку-ди-и-и ж сунеш, герге-е-по! — знов хапа він граблі й поверта в другий бік. Дівчина покірно посувається за граблями.

— Кукла єгипетська! — злісно кида він і одходить.

На-а-а моди-и-сці сарахв-а-н...

Біля неї Ґудзик-пан... —

чується десь за соломотрясом, і на всіх лицях з'являється весела усмішка.

"Добре, добре! — думає Ґудзик, їдучи до паровика. — Заспіваєте ви у мене не так! Я вам заспіваю. Що то ви заспіваєте, як за грішми прийдете!.."

І він виразно собі уявляє, як у суботу прийдуть "вони" за рощотом, а він нахилить голову набік і, ніби жалкуючи дуже, сумно одповість їм: "Біда, хлопці! Не прислав пан грошей, візьмете вже, мабуть, у ту суботу..."

І хоча вони добре знають, що се правдива брехня, хоча знають, що він віддає їм їхні ж гроші за проценти, що навіть зараз у його в кишені є гроші, постоять, погомонять, почухаються і підуть собі з богом до другої суботи. Бо не їхня тут сила, а його, бо не він у їхніх руках, а вони у його. І знає він, що ненавидять вони його, що покірливість ся до часу до години, знає, що погано буде йому, як і він попадеться, але від сього ще більша ненависть закипить до них.

По дорозі ні душі. Ґудзик знов робить байдуже лице і повагом іде до машини. Пісня ще дужчою хвилею несеться з-за соломотряса й жене кров Ґудзикові в голову. Настрій накипає. Хочеться когось ударить, пригнітить, хочеться чим-небудь виявить напружене почуття.

— Карпе! — гукає він до присадкуватого, широкоплечого парубка в синіх пукатих окулярах, які носять, звичайно, ті, що стоять біля соломотряса, — Ти на гулянку прийшов сюди? Забирайся на місце.

Карпо повертає до його запорошене лице з широким носом та товстими губами і зараз же знов нахиляється до парубка, що вигортав полову з-під машини.

— А як не схоче сьогодня заплатить усім, кидати зараз же всім роботу... До одного! — бурмоче він. — А як буде хто... теє... значить, не приставать до нас, під ребра — й амінь...

— Карпо!..

— І не зацiпить iдолу! — усмiхається Карпо, не дивлячись на Ґудзика. — Ґудзя проклята!.. Так ти ж гляди: як з'явиться модиска, зараз же катай до мене...

Парубок пiдводиться, виправля спину й витира пiт.

— О, Ґудзя вже бiжить сюди! — тихо промовляє вiн до Карпа i знов нахиляється пiд машину.

— Хай бiжить! — байдуже, крiзь зуби цiдить Карпо i тихо йде собi до соломотряса.

— На модисцi-i-i сарахва-а-н... —

голосно заводить вiн, проходячи повз Ґудзика, що вже наблизився до його, й заклада руки за спину.

Коло неї Гудзя-пан...

— Карпо!! — визвiряється Ґудзик. — Ти на проходку прийшов сюди? Мурляка чортова!

— Гей, модиска моя, ти любезная моя!..

Бiля машини прокочується регiт, i Карпо важно проходить до соломотряса, голосно виспiвуючи.

— Н-ну! — дивлячись йому вслiд, промовля Ґудзик i, стиснувши губи, йде за паровик. — Се тобi не минеться так!

Ненависть давить йому груди до болю. Кожне засмалене лице, кожний хриплий 'голос робiтника дратує його i виклика бажання помститися, придавити, показати, що сила його, а не їхня.

— Знов солому розкидав, вахля-яко! — зупиняється він біля паровика і пильно дивиться прямо в лице кочегарові. — Знов тобі говорити це, бодай з тобою лихо говорило, чорта дурного шматок!

Кочегар, високий, млявий Данило, одводить погляд від печі, мовчки, понуро обдивляється навкруги і знов задумливо дивиться в червоне полум'я.

— Та до кого ж я говорю?! — вмить скажено вирива́ється у Ґудзика фістулою. — Солому мені!

Данило мовчки повертається й починає підкидати солому ногами.

— Ач, дурне бидло, чим підгортає. Граблі, йолопе, візьми, граблі!..

Данило іде кудись за граблями.

— А ти ж куди? Куди біжиш? — накидається Ґудзик на дівчину, що, витираючись фартухом, наближалась до діжки з водою.

— А вже ж не виглядати когось! — насмішкувато кида та й підставля рота під чіп.

Ґудзику хочеться кинутись на неї, здавити за горло, загризти її, але... дивиться тільки, як вода тонесенькою цівкою збігає з-під чопа у витягнуті губи дівчини й почуває, як злість наче грудкою важкою проходить по його грудях.

— Ху, — напившись, втирається дівчина й ніби до себе додає з здивуванням: — І чого її так довго немає? Кумедно! — І, зареготавшись, хутко біжить до машини.

II

А модиски нема. Сонце, немов утомившись, стало сідати, і з поля повіяло свіжим повітрям. Здаьалось, робота повинна б іти жвавіше, а тим часом біля машини коїлось щось чудне. Починаючи з барабанщика Андрона і кінчаючи погоничем Михалком, всіма опанувала якась млявість і неохота. Біля ожередів стояли навезені й не викидані копиці; коло соломотрясів іноді Набиралось стільки, що треба було спиняти машину, щоб дати їй хід; полова підпирала машину і спиняла колеса, що черкались по ній; навіть жидки біля віялок чимсь були заклопотані й не звертали уваги на роботу. Ґудзик не переставав лаятись. Кине одного, треба бігти до другого; розігнав одну купку, що палко про щось говорила, в другому кутку вже держить промову Карпо. На барабані сміх, регіт, під барабаном палкі балачки, всіма опанував якийсь інтерес. Машина все частіш і частіш голодно гуде й гуркає, возії все частіш чогось баряться, а всі навіть на се й не звертають уваги.

Ґудзик почина догадуватись, почина розуміть сей настрій, і страх холодить йому серце. З ненавистю дивиться він, як настрій охоплює навіть кочегара Данила, примушуючи його жвавіше сунуть солому й повертать здоровенною коцюбою.

"Нічого, нічого, я вам покажу, підождіть, ви, мурляки прокляті!" — думає Ґудзик і ще енергійніше біга й лається.

— Чого ж став? Чого став? Під'їжджай, під'їжджай! — накидається він на возія — парубка, що, балакаючи з дівчатами, підібрав віжки та збирався під'їжджать до машини. Парубок здригнувся й, поспішаючи, шарпнув і зацмокав на коней.

— Куди ж ти? Куди? Куди вернеш, гаспиде? В м-а-а-шину, проклятий, в машину, іроде, в'їдеш, бодай ти на могилки виїхав! Соб держи! Соб тобі говорю!.. — скажено, несамовито говорить Ґудзик і підбігає до коней. Схопивши за віжки, він круто повертає; віз раптом перехиляється і вкупі з парубком, під акомпанемент криків і сміху, тихо, поважно лягає на землю. Земля навкруги вкривається снопами.

— Ну от!.. — похмуро буркає парубок, встаючи з-під снопів, і сердито починає шукать картуза. Ґудзикові й ніяково, і досадно за сю ніяковість, і злість аж кипить до "мурляків", що, прикладаючи і глузуючи, регочуться з його.

— Бач, що наробив! Бач, кукла американська, що наробив! — шипить він до парубка. — Покорчило б тобі, анафема!

— А чого ж шарпали... — не дивлячись на його й витрусюючи картуза, кидає "анафема". — Тепер піднімай...

— "Підніма-а-й!" — перекривляє Ґудзик. — За печінки б тебе підняло, іроде... Піднімай же, чого ж стоїш, дубом би тебе поставило!..

— А що, я сам його буду піднімати? — вмить визвіряється парубок і люто пхає ногою сніп. — Та хай воно тобі сказиться!.. Сам шарпнув, перекинув, ще й лається... Гроші дай, он що!..

Він скінчив поганою лайкою й нервово одійшов до коней. У Ґудзика аж серце завмерло від "тобі", "сам", "дай" і гидкої лайки. Що ж се? Коли се було, щоб який-небудь хлоп насмілився сказать йому, панові економові, "ти"? Коли було, щоб вони до того забули своє становище, щоб висловлювати голосно своє незадоволення? Було ж навіть, що робили йому мало не задурно — і то не казали "гроші давай". Бувало, не тиждень, а місяці не бачили зароблених грошей, а все ж не кричали; мовчали, чекали і, може, й лаялись, та все се нишком. А тепер?.. І Ґудзик пильно, зі страхом обдивляється навкруги і... трохи заспокоюється. Лиця хоча й похмурі, сердиті, але чого-небудь нового не видно. Щоб заховать своє ніякове мовчання після парубкових слів, він так само мовчки одходить.

Парубок же, постоявши біля коней, повозившись там, підійшов знов до воза й, суворо гукнувши возіїв на допомогу, став підсовувать плече під драбину. Возії позлізали з возів і теж стали ходить і вишукувать місця, де

б зручніше підмостити спину. Почалось піднімання з лайкою, сміхом, з одпочинками й балачками. А тим часом машина голодно ревла, лящала пасом і наче сердилась, що барабанщики стоять собі й весело балакають, подивляючись на обидва боки униз. І з другого боку теж щось трапилось, бо ніхто й не гадав подавати снопів. Всі спочивали і з цікавістю слідкували за підійманням воза. За скиртами лаявся Ґудзик.

— Ей, чорнява!.. Чорнява на три пальці під носом, бодай ти виросла! — чується вмить із барабана, і під машину загляда запорошене, з пукатими синіми окулярами на носі лице барабанщика Андрона. І крім сих окулярів, чорних якихсь купок на місці вусів і носа, нічого за порохом не видно. Губи зложені зовсім серйозно, тільки куточки здригаються посмішкою.

Дуже висока, зовсім білява дівчина, до якої гука він, навіть не поворухнеться, задивившись на воза.

— Ей ти! Чорнява!.. Біла хустина!.. Тю! Федоська! Федоська здригається й починає шукати очима.

— Сюди! Сюди лупни!

Федоська підніма голову й, забачивши Андрона, усміхається.

— Іди сюди... — киває той головою. Дівчата круг його весело посміхаються і наперед почувають задоволення.

— Чого?

— Та йди, дурна!.. Іди, я тебе сподобав... Іди, моє серце...

Дівчата сміються, а з ними й Федоська.

— Та йди, не бійсь: я м'який... як віск на морозі. Ну?.. Води принесеш... — додає він, піднімаючи відро.

Дівка неймовірно дивиться на дівчат, на відро й рушає. Через хвилину голова її з'являється на барабані.

— Ти вирости хочеш? — вмить серйозно повертається до неї Андрон і пильно дивиться в лице.

Дівчата, що дивились на його, й собі поробили серйозні обличчя, вмить пирскають зо сміху й чекають одповіді від сторопілої Федоськи.

— Ну, видно, що хоче, — не посміхаючись навіть, провадить далі Андрон і бере Федоську за кінець хустки.

— Так, коли на се вже йде діло, — говорить він, — то ти зроби от що... Та стій, дурна! Чого ж тут соромиться? Хочеш вирости, то рости, бог з тобою... Що ж тут? Так, значить, зробиш так...

— А, та ну вас! Сміються!.. Пустіть... — вириває ться Федоська і хоче злазити вниз.

— Стій, стій! Підожди... Я маю справді сказати тобі дещо, Чекай-но! Карпо говорив там у вас, щоб завтра не йти на роботу?..

— Говорив... І про модиску...

— Усім?

— А я знаю? Чула, як казав...

— Дак от що: піди зараз, найди Карпа і скажи йому так: коли буде вже все гаразд, хай прийде на барабан. Треба, щоб починалось у нас...

Розумієш? — нахилився він до Федоськи і несподівано зробив їй по губах "тпруньки". Федоська аж одкинулась назад і плюнула, коли тим часом дівчата весело реготались. — Скажеш же?

— Та скажу... А як модиска прийде?

— Тоді все буде... Ну, рушай... Висока рости!

— Ет! — соромливо махнула Федоська рукою й зникла. Але не встигла ще зовсім сховатись її хустка, як зараз же зачувся голос Ґудзика:

— Чого... треба... лазила?..

— О, Ґудзя вже! — ненависно муркнула одна з дівчат і стала готуватись, щоб приймати снопи від парубка, що вилазив уже на поставлений віз.

— А ти, Андроне, замість того щоб згребти та подати в барабан сміття, регіт із ними заводиш? — почувся через півхвилини незадоволений, але здержаний голос Ґудзика, і на барабані з'явилася його голова. — Так робити не можна!

— А якого ж біса не дають снопів? — похмуро кинув Андрон, дивлячись кудись убік. — Пальці ж свої не посуну. Я теж не каторжний... Хоч би ще знав, що гроші матиму й за таку роботу, а то робиш за панське "спасибі"...

Ґудзик ніби недочув і зліз з барабана, нічого не одпо-відаючи. Він зна, що з барабанщиком поводитись, як із простим робітником, не можна. "В барабан давати — не в соломі спати", — кожний скаже, й кожний барабанщика поважає.

— Та й із сміттям для тебе возитись не буду, — додає Андрон, дивлячись Ґудзикові вслід. — Хіба сей сніп укинуть? Ух! — вмить повертається він і робить руками, ніби згортає сніп, і хапає тим часом одну з дівчат за ноги. Та злякано одскакує і, регочучись зо всіма, підхоплює снопи, що, як груші, сипляться від сердитого парубка. Машина реве, дзижчить і вкривається згори донизу туманом пороху й полови. І всі за нею, хоч і мляво, ніби оживають. Дівчата, перегукуючись й іноді лаючись, тягають лантухи з зерном з-під машини до великого вороху. Хлопчики, з стурбованими й поважними личками, не встигають тягати купа за купою жовтої побитої соломи. Соломотряси, половотряси зі стуком, з гряком безперестану викидають солому й полову і сірим шаром пороху вкривають лиця робітників, що, як комашня, обсіли навкруги машину. Навіть Андрон затих. Міцно насунувши на лоб картуза, розставивши лікті, він із запалом якимсь хапає сніп за снопом і, майстерно розіславши його, суне в залізну пащу машини. Раз за разом чується дзижчання й ревіння машини-звірюки, яку все більше розпалює Данило. До сього прилучається жалісна пісня жидків-млинщиків біля вороху зерна і стукотіння віялок та решет. На рядах лантухів, що в три поверхи наложені біля них, сидять замурзані жиденята з лушпайками із дині в руках і традиційними хвостиками ззаду.

Один тільки Карпо не бере участі в сьому концерті. Не вважаючи на Ґудзика, він походжає собі між робітниками, зупиняється, балакає і пробирається далі. Після його появи розмови стають живіші, а робота млявіша.

— Плачеш? — протискуючись поміж граблями, що ними дівчата одгородили полову, ніби байдуже кидає він до дівчини в чорній хустці й зупиняється. Та швидко підводиться й дивиться на його.

— Еге! Драстуй, Химо! — іронічно уклоняється він. — Ніби не розуміє... Через місяць Гудзине весілля ж...

— Ну, то що?

Карпо трохи одходить набік від купи полови, яку суне якась жіноча постать, і націляється говорити.

— Ну то що, що жениться?

— Байдуже?

— Пхи! — хита з погордою головою Хима і знов нахиляється, але, зараз же підвівшися, додає: — Не бачила твого Ґудзя!.. От то! Пхи! Він мені потрібний!..

Але Карпо по очах, по занадто байдужому голосі бачить, що їй не зовсім уже так і байдуже, як би бажалось вдати. І заздрість ущипливе пронизує груди і кривить товсті його губи злою посмішкою. Він скида сині окуляри й почина для чогось м'яти їх у руках. Маленькі сірі очі його чудно біліють своїми чистими віками серед запорошених щок і пильно розглядають шнурок із окулярів.

— Тобто тобі аж ніщо-нічогісінько? — якомога байдуже й навіть насмішкувато знов кидає він.

Хима не одповідає і старанно вигорта з-під машини полову.

— І вчора, може, скажеш, того до мене не вийшла, що знов батько не пустив?

— Авжеж...

— Хм... А кого ж то вчора Сидір бачив біля економової кухні?

_ І-і-і! — сплеснувши руками, підвелась зразу Хима і так подивилась розкритими очима на Карпа, що кожний, глянувши на неї, зразу сказав

би, що її і здивувала, й образила така брехня. Але Карпо по цьому саме й побачив, що вона тільки вживає дуже знайомого йому засобу брехні.

— Тобто так не було?

— От нехай мене господь поб'є, коли я вчора бачила ту кухню й того економа, хай він сказиться! Він мені потрібний, як сироті трясця... Ото причепився! Не бачила якогось економа... Яке щастя, пхи!

— А де ж у тебе взялася з китицями хустка?

— О!.. Хустка... Тітка приїжджали й купили...

— А Ґудзя казав, що купив, і ще сам показував Сидорові...

— О!.. Сидорові?.. Так... — змішалась Хима й скоріше нагнулась до полови.

— Ага, піймалась!..

— Пхи! Піймалась... Ніякої я хустки від його не брала. Ти раз у раз чіпляєшся... Як батько не пускали, то чим я винна?.. Потрібний він мені... Мале, погане...

З-за воза з снопами з'явився Ґудзик, і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину.

— Ага!.. Ґудзя йдуть... Ось вони тобі зараз скажуть солодке слово... Стерво!

І, похмуривши лице, Карпо одійшов до соломотряса.

— Знов із Карпом? — пропустивши з суворим поглядом повз себе Карпа й зупиняючись біля Хими, промовив Ґудзик.

— О! "З Карпом!" Він мені потрібний!.. То він граблі мені набив, бо усе чогось спадають... "З Карпом!"

І ображена Хима енергійно засунула граблі під машину.

— Що ж він тобі тут говорив таке, що ти так руками плескала?

— "Що говорив"... Говорив, що... А ви нащо усім розказуєте, що подарували мені хустку... Усі парубки вже знають... Гарно як!

— Хто розказував? — здивувався Ґудзик.

— Хм... ще й ніби не знають!

— Та йди к чорту! Що я, дурний розказувать?

— Ну да... А Карпо казав, що ви казали Сидору...

— Бреше! То він випитать у тебе хотів... А ти й перелякалась свого коханого та й плетеш чортзна-що...

— Еге, "коханого"! Так... потрібний він мені... Пхи!..

— Брешеш!

— О! "Брешеш!"...

— Авжеж, брешеш, бо Мошко сам тебе бачив з ним за старим млином...

— І-і-і! — сплеснула руками Хима і широко розплющеними очима подивилась на Ґудзика. Але той подивився їй у вічі, плюнув і одійшов. Хима з погордою подивилась йому вслід, хитнула головою і знов нахилилась під машину.

"Ні, сей Карпо щось-таки затіває, — думав Ґудзик, ідучи повагом до свого доглядного пункту, — тут щось... Хм... Нехай, нехай... Он навіть і сей щось коверзує... Ач... прокляті мурляки!"

— Чого ж рота роззявив? Поганяй! — накинувсь він на хлопчика в картузі по самі вуха, що стирчали, як у миші, і білих штанцях на одній шлейці.

— Та волок одчепи, мацапуро!.. Повилазило?

Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, яку вів за недоуздок, і став возитись біля каната.

— У-у, кукли! — муркнув з невимовною злістю Ґудзик і, одійшовши трохи, став дивитися на шлях. Біля самого села по дорозі ворушилось щось чорне. Через хвилину воно було вже більше, через дві — ще більше, видко, що наближалося дуже хутко.

"Ніби верхи, ніби пішки... — дивувався Ґудзик, приставивши руку до козирка з ремінцем. — Біжить швидко... А-а-а. Пан Ян на велосипеді!"

І Ґудзик з досадою згадав, що він на сьогодні обіцяв пану Яну послать до двору гарненьку дівчину від машини. Не послать не можна, тим паче тепер, коли він гадає відходить і поживиться на шлюб у старого Скшембжховського; послать же нема кого, бо тепер, мабуть, ні одна не піде. І дивлячись, як чорне все побільшувалось, він хутко став перебирати в думці всіх дівчат, що були біля машини.

"Ага!.. Хима!.. Послухаєм, що тепер Карпо заспіває... Хм..."

І навіть дуже задоволений, він став нетерпляче чекати Скшембжховського. Через якийсь час вже можна було розібрати гарненьке біленьке личко пана Яна з блакитними, невинними, великими очима й свіжими, пухкими, рум'яними губками, над якими ледве примітно чорніли маленькі вуса; можна було навіть побачить на сьому дитячому лиці якусь тупість, сухість і надзвичайну чваньковитість.

Зістрибнувши з велосипеда, він обережно зіпер його на лантухи з зерном і недбало тицьнув Ґудзикові руку. Той, звичайно, удав дуже задоволеного з сього.

— Prosze pana, сьогодні зовсім мало гарненьких. Але я пану покажу, prosze pana... — підморгнув він напів по-приятельськи, напів по-рабськи, але з тою міною, що буває у кімнатних льокаїв, — Дівчинка... пан сам забачить.

Але пан тільки холодно дивився своїми ясними, дитячими очима і, прямуючи до машини, силкувався пронизати оком туман полови й навіть хустки, якими дівчата й молодиці захищали свої лиця від пороху й сонця. Біля машини замовкло. Парубки ще більше нахмурились і люто махали граблями й вилками, мов уявляючи на них що інше замість полови та соломи. Навіть дівчата не проясніли, що бувало раз у раз, як з'являвся панич.

Тільки деякі, не втерпівши, бігали ніби за ділом до Ґудзика і кидали в Янека гострим, метким, як блискавка, поглядом. З барабана чувся веселий сміх і голос Андрона.

Карпо стежив за Химою, і злість все більше розпливалась йому по грудях.

"Ач! ач!" — думав він, дивлячись, як вона то зазирала під машину, то забігала на другий бік і весь час мала такий вигляд, ніби бігала за ділом і не знала навіть, що прийшов панич Янек.

Слідкував він і за Ґудзиком, слідкував і за його злорадною, злою усмішкою, з якою він, ніби жартуючи, хльоскав дівчат нагаєм і показував Скшембжховському; слідкував за його поглядами, які кидав той на всіх, ніби бажаючи сказати: "От же вам! от же вам!"

Але до смаку Янека не знаходилось. Та занадто тонка була, та висока, та великі зуби мала. Янек, нічого не говорячи, тільки одвертався й рушав далі. Всі мовчки дивились просто перед себе, і коли-не-коли перекидався дехто словом.

— Ану, ти!.. Повернись! — хльоснув Ґудзик нагаєм товсту дівчину в білій сорочці з червоними, товстими литками, що аж вилискувались з-під короткої спідниці. — Ти з Цурупалок?

Дівка повернулась і, соромлячись, засміялась.

— Ну?

— Ба ні...

— А звідки ж?

— Хи-хи-хи! Янек рушив.

— Се погана, prosze pana... — йдучи позаду, з ніяковістю промовив Ґудзик. — Ось... Горпино, Горпино!

Висока чорнява дівчина поважно повернулась і зиркнула в їх бік.

— Іди сюди!..

— Чого ще треба?

— Та йди... Треба...

Дівка знехотя сперла граблі на машину й, не поспішаючи, стала наближатись до них. Гарні її очі дивились спокійно й холодно.

— Ти там... е... е... Ти одгортаєш полову?

— Атож...

— Ну, так... той... А чи не багато там дівчат? Може... е... е... зайва котра?..

— А я знаю?

— Ну да... але... Ти от що .. Передаси комусь граблі й підеш до двору... Там панич передадуть тобою квітки... Бо мені сьогодня на залізничний дворець треба...

Дівчина подивилась на його з погордою і з насмішкою і мовчки пішла назад.

— Coz to? — здивовано підняв брови пан Ян і подивився незрозуміле на Ґудзика.

— Не хоче, хлопка! — злісно кинув Ґудзик і рушив далі. Панич Янек ще раз озирнувся на високу поважну постать Горпини й пішов за Ґудзиком. Перейшли на другий бік машини. Ґудзик ще одвертіше став показувать Янекові всі вдачі дівчат, ще злорадніше повертав їх на всі боки перед ним і навмисне хльоскав нагаєм, як коров на базарі.

— Прошу пана, можна мені граблі набити, бо чисто злазять, — підбігла вмить до них Хима й кинула гострим, палким поглядом на Янека.

Гарненьке її личко було витерте від пороху і приваблювало здоровим і свіжим рум'янцем.

— Граблі? — спитав Ґудзик і подивився на Янека, що зараз же впився в Химу очима, озираючи її з ніг до голови.

— А ся піде? — спитав він по-лядськи у Ґудзика.

— Піде, піде, prosze рапа... З тобою там хто одгортає?

— Федоська, Килина Галасенкова...

— Ну, то от що: кидай граблі, хай там хтось за тебе одгортає, підеш у двір...

— Зараз?

— Авжеж!

— Чого?

— Там панич дадуть тобі квітки... Хима зам'ялась.

— Ну?

— Не хочу...

— Що? Що ж, тебе прохати, чи що? Не базікай же, забирайсь!.. Нічого...

— Я до двору не піду! — твердо промовила Хима й повернулася йти.

— Як не підеш? — скрикнув Ґудзик. — Значить...

— Хіба я такий страшний, — перебив його Ян, холодно усміхаючись до Хими. — Я не кусаюсь...

Хима кинула на його поглядом, трохи подержала його в невинних та ясних очах панича й повернулсь до Ґудзика:

— Ну да, щоб вигадали що-небудь...

— Дурна! Ніхто нічого не вигадає...

— Еге, не вигадає... Ось і тепер усі дивляться сюди...

— Та хай дивляться, може, повилазить... А панич дадуть тобі заразом і виплату за той тиждень... Тобі ж грошей треба?

— Атож...

— Ну, от... Prosze papa, їй за тиждень руб вісімдесят. Янек хитнув головою, глянув іще раз на Химу й рушив до велосипеда.

— Вона піде, prosze pana, тільки так... ґедзкається... піде...

Янек пхнув йому руку, стрибнув на велосипеда і, торкнувшись злегка до кругленького картузика, хутко задріботів ступирями. Ґудзик ще трохи постояв, подивився на дорогу, чи не видко часом "модиски", і тихо пішов назад.

— Ху! От нема чогось модиски! — крикнув Карпо, кидаючи вила й дивлячись на Ґудзика, що проходив біля його. — Пошила б мені пальчатки... А я б їй зуби вставив із оцих вилок... Однак, ріжки випадають!..

— У модиски кінські зуби,

На модисці гарні шуби,

Гей, модиска моя, розлюбезная моя! —

на весь голос узяв він і цілий гурт зараз же підхопив твір Карпа, що співавсь на голос "Баринi".

Ґудзик, ніби не чуючи нічого, але укусивши трохи губи, пройшов трохи й зараз же гукнув:

— Химо! Кидай граблі, іди до двору!

— Я не піду-у-у! — почувся голос Хими, і з-за машини виступила її постать з граблями.

— А я кому кажу йти!? Зараз же мені ступай... Візьмеш квіти і квитанцію на дворець... Чуєш?

— Ну да-а-а! — плаксиво крикнула Хима. — Я не хо-о-чу, нехай хтось другий піде...

— Гаврило! А ти знаєш, скільки ряботиння у модиски? — гукнув Карпо до високого тонкого парубка, що стояв недалеко від Ґудзика біля воза з снопами. — Так не знаєш? Мілійон, та ще й двадцять, та під носом вісімнадцять. А приданого знаєш скільки? П'ятсот!

— Карпо!! — ледве здержуючись, скрикнув Ґудзик. — Як хочеш робити, так роби, а не хочеш, так забирайся к чортовій матері!

— Хе? — насмішкувато скривив губи Карпо. — Скажіть, які вони сердиті... Не люблять...

Він підняв вила і, схопивши ними навильник соломи, далеко шпурнув її від себе.

— Химко! — вмить заревів Ґудзик. — Довго ти там будеш копатись, закопало б тебе в сиру землю, кукло американська! Що, я жартую з тобою, чи якого чорта! Ступай мені зараз!

— Ну да-а, як дале-е-ко... — знов плаксиво скривила губи Хима.

— Ет! — рішуче підбіг до неї Ґудзик і, схопивши граблі, одкинув їх до лантухів із пшеницею. — Забирайсь!

Хима хмикнула ще раз, накинула краще хустку й тихо пішла від машини. Дехто гукнув їй вслід погану лайку, дехто мовчки вткнувся в роботу, а Карпо тільки зціпив зуби і навіть не подивився на неї.

Замовкло коло машини, як замовкає, бува, серед бурі й негоди.

Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого. Навіть Ґудзик не ходив за паровик, а понуро й суворо сидів на лантухах, спідлоба позираючи іноді по робітниках.

Чути було тільки ревіння й гудіння машини, вигуки хлопчиків-погоничів та тарахкотіння млинків.

Пройшов іще деякий час. З-за паровика, трохи задихавшись, з'явилася рум'яна, здорова Хима. Пошукавши очима й забачивши економа, вона з діловитим, поважним виглядом підійшла до його.

— Казали панич, щоб ви ввечері зайшли до їх, щось мають казать вам, — вимовила вона, подаючи якийсь пакуночок, загорнутий в папір.

— Не казав, про що? — не дивлячись на неї, спитав Ґудзик, беручи пакунок і ховаючи його в кишеню.

— Ні, казали тільки, щоб зайшли.

— Добре.

Хима повернулась і так само діловито почала шукати своїх грабель.

— Ось! — хитнула головою Федоська на землю біля себе, де лежали Химчині граблі. Хима підняла й зайняла своє місце, маючи все-таки такий вигляд, ніби нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти. Дівчата мовчали.

Карпо зразу ж побачив по її лиці, по знайомому йому дуже виразі в очах і в куточках губ, навіть по тому, як вона ступала, що недурно Янек приїздив...

Він міцніше стулив губи, нахмурився і ще з більшим запалом замахав вилами. Солома далеко летіла через голови товаришів, які іноді поглядали на його, теж похмурі й суворі.

— Кидайте за мене! — вмить зупинився він і, кинувши вила, пішов повз машину до діжки з водою. Напившись, він утерся, підняв окуляри на лоба й тихо посунув побіля дівчат, іноді зупиняючись коло декого з них. Ґудзик пильно слідкував за ним, не встаючи з лантухів і похльоскуючи нагаєм себе по чоботі. Всі скоса поглядали на них крізь порох і полову. Машина ревла.

— Федосько! — гукнув Карпо, зупиняючись між Федоською й Химою, і скоса подивився на Химу. Федоська підвелась і озирнулась на його. — Тобі Ґудзя не дарував хусток?

— Ні... А що?

— А от нашій Химі не накупишся ніяк... Хима, зачувши своє ім'я, озирнулась до них, але, не розібравши за галасом, незрозуміле подивилась на Карпа й Федоську. Карпо, ніби ухиляючись від воза, що саме під'їжджав до машини, підійшов зовсім близько до неї.

— Бідна Хима вже й не знає, куди їх ховати. То має хустку за Ґудзю, то за панича Янека, то за панича Станика... Клопіт!

Федоська засміялась і посунула полову до волока.

— Бреши-и-и! — з погордою кинула Хима, засовуючи граблі під машину.

— А що дав панич Янек, чи сережки, чи хустку?

— І сережки, й хустку! Ну, то що? Боюсь тебе, чи що? — повернулась вона раптом до його і прямо подивилася в очі. — Пхи! Злякалася!..

Карпо трохи змішався, не чекавши сього, але злість зараз же ще дужче закипіла і здавила йому груди.

— Авжеж! Поганому виду не буває стиду!

— Оввa! Ти хороший!.. Знаємо!

— Що ж ти знаєш?

— Нічого... Знаємо...

— Що ж ти знаєш?.. У-у-у, паршива! — злісно штовхнув він її ногою й повернувся йти.

— Ну, ти! Халамидро!.. Чого б'єшся? — скрикнула Хима. — Бо зараз скажу панові, як ти підмовляєш...

Карпо мовчки повернувся і, не давши навіть скінчить, знов іще дужче пацнув її ногою.

— Па-а-а-не! — жалібно закричала Хима, одсовуючись від його, — Халамидро!

— Ой Химко, гляди! — ледве здержуючись, проскрипів зубами Карпо, ненависно дивлячись на неї. — Бо і твоєму панові буде, і тобі перепаде...

— А чого б'єшся?.. Я тебе зачіпала?

— Ти чого чіпляєшся до дівки? — вмить почувся за ним голос Ґудзика. — Іди на місце!

— Я не подивлюся ні на твого батька, ні на паршивого Ґудзика, а так дам, що знатимеш! — не вважаючи на Ґудзика і не повертаючись, промовив Карпо. — Я тобі покажу, який я халамидро, ляцька помийнице.

— Карпе, ступай до соломотряса! — І між Химою й Карпом з'явилась постать Ґудзика. Всі покинули роботу і, то посхилявшись, то виступивши з-за машини, пильно дивились до їх. Тільки машина ревла й торохкотіла порожнім барабаном.

Карпо мовчки подивився на Ґудзика й, повертаючись іти, кинув до Хими:

— Я тобі покажу, паскудо, підожди!

— Сам ти паскуда... Халамидро!

Карпо вмить скажено сіпнувся й кинувся до Хими.

— Па-а-не! — заверещала та перелякано і, як опечена, зірвалася з місця.

— Карпе! — погрозливо крикнув Ґудзик, перепиняючи йому дорогу. — Не смій її б"іти!

— А тобі яке діло? — раптом спиняючись, люто повернувся до його Карпо. — Ти якого біса лізеш? Тобі яке діло? Га?

— Я тут хазяїн!

— Плювать я на тебе хотів!

— Я тебе плюну!

— Ти? — змірив його з погордою з ніг до голови Карпо і зареготався. — Ану, попробуй!

— Попробуєш!

— Ану ж, ну, попробуй! — насуваючись на його, підставляв йому бік Карпо. — Ну, бий же, бий!..

— Забирайся до чорта, мурло! Чого лізеш?..

— Та чого ти дивишся на його, Карпе? — почулось десь із купи робітників, що почали збігатись звідусюди. — Бий його, мироїда проклятого!.. Гроші хай дає... Бий його!..

Ґудзик зблід і, як, буває, маленький завзятий цуцик, що попав на чужу вулицю, між чужих псів, озирнувся на всі боки. І побачив — в той

саме час, манірно підтримуючи поділ ситцевої білої сукні, жахливо, мов по багнюці, ступаючи по розкиданій полові, з-за паровика наближалась "модиска".

— Гу-у-у! Гу-у-у! Го-о-о! Тю-у-у! Тю-ю! Мо-ди-и-с-с-ка, мо-ди-и-с-с-ка! — вмить заревли, зашипіли, засичали в валці. — Тю-у-у! Тю! Учга-а! тю!

Модиска здивовано-перелякано зупинилась і незрозуміле стала дивитись в їх бік. З-за скирт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки.

— Ну, чого ж ти не б'єш? Ну, ти! Бий же, бий! Он і модиска твоя прийшла... Та бий же! — ще ближче насунувся Карпо.

Ґудзик, блідий весь, тільки одсувався потроху і, зціпивши зуби, важко сопів носом.

— Та вдар же хоч раз... Он же й гарапник маєш! — хитнув головою Карпо і, раптом зігнувшись, схопився за нагай. Ґудзик перелякано сіпнувся назад і, шарпнувши рукою, вперіщив Карпа нагаєм. — А-а, так он як! — заревів несамовито Карпо і всім тілом кинувся на Ґудзика.

Той побачив тільки, як біла ситцева сукня вмить повернулась назад і замиготіла за паровиком, почув, що його зім'яла якась сила, і не встиг оглянутись, як опинився на землі. Потім щось дуже гостро вдарило по зубах, по носі, в роті зробилось солоно-солоно, потім почувся якийсь крик, його чогось возили по землі й, нарешті, він опинився на ногах. По лиці й по грудях текла кров, і в ухах гукало так, ніби туди уставлено паровика.

Карпо, червоний, з розбитими окулярами на грудях, стояв серед купи робітників і палко говорив щось, повертаючись до всіх. Дехто теж кричав щось, дехто похмуро слухав, а дехто і сміявся. Машина вже не гуділа, стояла, так що чуть було все.

— Та плювать я на його хотів! — кричав Карпо. — Хай гроші віддасть за роботу! Що? Та я й на суді це саме скажу... Проценти з нас дере за наші ж гроші, а ми мовчи?.. Ого!.. У його нема грошей? Ну-ну! Та зараз обшукайте його та й знайдете... Гроші давай!! — вмить скажено сіпнувся він до Ґудзика, що обтирався мокрою хусткою, яку намочив йому машиніст. Карпа здержали.

— Я тобі покажу гроші, підожди! — промовив понуро Ґудзик, держачи хустку коло носа. — Ти у мене ще побачиш, як людей убивати...

Він устав і пішов до діжки з водою. Постоявши трохи біля неї, він мовчки вмивсь і тихо вернувся до купи. Ніс йому розпух, почервонів і блищав, як намазаний салом, під лівим оком світив синяк.

— Пускайте машину! — повернувся він до машиніста, що балакав із Андроном. — А ви йдіть по місцях!.. — кинув він до робітників, не дивлячись на них.

Але ніхто й не рухнувся, тільки Карпо знов шарпнувся до його і щось закричав, але його знов спинили.

Ґудзик подивився спідлоба на всіх і знов, одвертаючись, тихіше промовив:

— Ідіть же до роботи... нема чого...

— Зробіть виплату! — гукнув хтось із валки.

— Яку виплату? — ніби не розуміючи, подивився Ґудзик у той бік, де зачувся голос.

— Не знаєте? — тихо й серйозно обізвався Андрон, що підійшов ближче.

— Не знаю.

— Ну, то можна вам сказати. Давайте нам зараз ті гроші, що ми заробили у вас. О!.. Давайте зараз... Ось так виймайте з кишені та й давайте...

Ґудзик мовчки подивився на його злим і похмурим поглядом.

— Чого дивитесь так, наче поцілувати мене хочете? Хочете, щоб пішла машина, — робіть виплату... Хочете, щоб стояла... то не давайте...

— Та нема в мене зараз грошей...

— А ви пошукайте...

— Та бреше він! У кишені... — закричав Карпо, але Андрон озирнувся до його, зробив рукою, щоб мовчав, і знов повернувся до Ґудзика.

— Немає, кажете?

— Нема... в суботу...

— Ну, то прощавайте... Гайда додому!.. Пошукайте краще!

Ґудзик тільки стиснув плечима й пильно подивився на похмурі, рішучі лиця робітників, що почали вже рухатись і відходити.

— Почекайте! — бовкнув він. Андрон зараз же зупинився. — Я дам тепер половину, а в суботу...

— Слухайте, пане економе, — перебив його сердито Андрон, — коли хочете говорити, то говоріть діло, а не крутіть! Не думайте, що ми такі вже дурні, як ви собі справді гадаєте. Що морочить голову? Нема у вас

грошей? А давайте на що, що зараз знайду у вас у два рази стільки, скільки нам треба? Що ж ви думаєте, що ми не знаємо, які ви гроші даєте нам на проценти? Наші ж, наші! Ті самі гроші, що ми заробляємо у вас. Годі!.. Тепер інший час настає! Думаєте, що й довіку мужик дурний буде? Чекайте трохи!.. Іроди! Мироіди! Ще дурить голову!

Невеличкі запорошені очі Андрона гнівно засвітилися, і голос мов подужчав і задзвенів.

— Ей, Андроне, гляди! За такі слова знаєш що буває? — з погрозою буркнув Ґудзик, але Андрона наче ще більше підогріло се.

— Що буде? Що? У тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!.. Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що даєте! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятака соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятаки, що він нам кидає!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 копійок у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали.

— По 80? — скрикнув Ґудзик.

— По 80, по 80!

— Та ти не здурів часом?

— Дурій сам!.. А ми вже були дурні, що ми робили по 30 копійок у день, та ще й позичали у тебе свої гроші...

— Та які гроші? — перебив Ґудзик. — Які гроші? Чого ви до мене чіпляєтесь? Чим я винен, що пан не дає грошей вам? Що я, свої даватиму вам?

— Брехня! Пан давав, та ти ховав тільки. Знаємо!.. Та яке нам діло до пана? Ви всі одні чорти! Ти наймав нас, ти й давай! Даєш?

— Ні!

— Ні??

— Ні!

— Хлопці! Додому! Всі додому! — палко закричав Андрон до всіх, — Хто зостанеться, тому сам розіб'ю пику. Хай шукає собі...

— Чекайте! — знов бовкнув Ґудзик, але Андрон уже не зупинився. Махнувши тільки рукою, повернувся злегка і крикнув:

— Нема чого чекати!

— Чекайте, я... Дам по 60!

— По 80!

Зачувши "60", деякі почали зупинятись і нерішуче м'ятись. Але Андрон, Карпо і ще дехто зараз же накинулись на тих і рушили-таки.

— Глядіть! — закричав раптом Ґудзик. — Це вам так не минеться!.. Начальство про це сьогодня ж узнає!

— Плювать хотіли ми й на тебе, й на твоє начальство! Що, ти нас можеш примусить, щоб ми у тебе робили? Га? — зразу ж озирнувся і навіть ступив до його декілька кроків Андрон. — Можеш? Ого!.. Побачимо!

— Побачите!

— Побачимо! А от чи пустиш ти свою машину, то ми теж побачимо! Хлопці!.. Беріть паса!.. Таскайте додому!.. Хай кличе своє начальство... Даси наші гроші, та по 80 у день, тоді вернемо! Беріть паса!

Ґудзик перелякано здригнувся й хотів щось сказати, але тільки розкрив рота й мовчки смішно якось став дивитись, як декілька хлопців в один мент згорнули пас, з реготом понесли його кудись і сховали у валці.

І це всіх ще більш ніби підпалило. Піднявся галас, крики, замахали руками, загомоніли, забалакали навіть ті, які перше ховались за других, кожний хотів вилить те, що накипіло за день. Ґудзик пригнічений ходив від паровика до машини, заговорював то до одного, то до другого, але, почувши гидку лайку або сміх, одходив і з жахом дивився, як усі до одного збирали свитки, торби і всі свої манатки. Йому не вірилось, що вони справді заберуть паса, що вони покинуть роботу й лишать його тут самого з машиністом; йому не вірилось, що машина стане і він не встигне на післязавтра доставить на дворець уже продану пшеницю. Не хотілось вірити, що вони повстали проти його і вже більше не послухають його.

А робітники вже рушали від машини, дівчата навіть і пісні затягли. І ніякої надії не лишалося Ґудзикові. Лиця були серйозні, з твердим і рішучим виразом, в очах просвічувала ненависть до його.

— Андроне! — гукнув Ґудзик.

Всі раптом зупинились, і з купи вийшов Андрон.

— Я дам зараз усім виплату! — похмуро й безсильно кинув Ґудзик і став виймать із бокової кишені якусь невеличку книжечку.

— І по 80?

— І по 80.

Всі весело зупинились і почали вертатись. Почалася виплата.

Коли через деякий час до машини, засапавшись, прибігла "модиска" з своїм батьком і якимсь іще синеньким ляшком, Ґудзик, сидячи на лантухах, уже долічував останнім робітникам гроші. Ніс йому рознесло, одне око заплило і обвелося синьою смугою, на губах іще лишилася суха запекла кров.

Машина вже ревла, гуділа, вкривала порохом усе навкруги й ніби акомпаніювала гучній пісні дівчат.

Скінчивши виплату, Ґудзик, "модиска", її батько і синенький ляшок почали радитись...